

ՀՐԱՆՏ ԱՍԱՏՈՒՐԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԱԲԱՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԲԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Ա.

Գրականութեան պատմութեան համապատկերում կան գրագէտներ, որոնք որքան էլ այս կամ այն շրջանի, հոսանքի, գեղարուեստական շարժման սահմաններում են ուսումնասիրում՝ այնուհանդերձ անպարագիծ են, գրական ընթացքի յատկանշական ամփոփ դրսեւորումների սահմաններում չպարփակուող, որովհետեւ նրանց գործը, գեղարուեստական, գիտական ժառանգութիւնը լինելով շարժման, հոսանքի, մշակութարանական որեւէ կանոնակարգուած—ամբողջականացուած արտայայտութեան դրսեւորում՝ ներառում է նաեւ այսպէս կոչուած «արտաժամանակային» ընդթ եւ ուղղուածութիւն գրականութեան պատմութեան համար: Նման դէմքերից է բանաստեղծ, արձակագիր, թարգմանիչ, լեզուաբան, քննադատ, գրականութեան պատմաբան եւ տեսաբան, թատերագէտ, պատմաբան, աղբիւրագէտ, մանկավարժ, խմբագիր, հրապարակախօս, ազգային գործիչ Հրանտ Ասատուրը (1862—1928): Նրա գործունէութիւնը բնութագրող թուարկումների այս յարացոյցն արդէն, առարկայաբար, մատնանշում է գրագէտի հանրագիտակ տեսակը, եւ տուեալ պարագային էական չէ, թէ ո՞ր բնագաւառն է արժէքայնութեամբ գերակայելի հայ հոգեւոր մշակոյթի համարնազրում, սակայն փաստ է, որ ութսունականների գրական շարժման այս ներկայացուցչի գործը ինքնին ներառնելով շարժման բիւրեղացումը, միաժամանակ չի պարփակում այդ տիրոյթներում, եւ պատահական չէ, որ Յակոբ Օշականը շրջանի հաշուեկշիռն ամփոփելիս՝ պիտի արձանագրէր, թէ «ամէնէն կարկառունը, ապահովարար, ինչպէս Անգլետեղելին Հրանդ Ասատուրն է»¹: «Անգլետեղելի»² բնութագիրը պայմանաւորում է նշուած հանգամանքներով, առանձնայատկութիւններով:

Հայ գրականութեան, քննադատութեան պատմութեան ուսումնասիրութիւնները շրջանակում գիտական փաստարկման եւ հաստատագրման առարկայ է դարձել Ասատուր՝ շարժման տեսարան եւ քննադատ, ինչպէս նաեւ Ասատուր՝ դիմանկարիչ, յուշագիր իրողութիւնները: Այսինքն՝ հետազոտական կիզակէտում առկայուել է զուտ գրագէտի հրապարակուած ու տպագրուած ժառանգութիւնը, եւ դուրս է մնացել անտիպը, ձեռագիր ժառանգութիւնը, թէեւ տարբեր առիթներով արձանագրուել է, որ այս պարագային առկայ են համապատասխան արտակարգ հարուստ տեղեկութիւն եւ բազմաթիւ նիւթեր³:

Ասատուրի հասանելի՝ անտիպ գիտական ժառանգութիւնը ցայսօր ոչ միայն չի ուսումնասիրուել ամբողջութեամբ՝ այլեւ չի քննուել իբրեւ որեւիցէ բնագաւառի «ներփակ» արտայայտութիւն: Տուեալ դէպքում այս գրութեան խնդիրն է Ասատուր գրականութեան տեսարանի եւ պատմաբանի վերլուծութիւնը: Անմիջապէս արձանագրենք, որ գրականագիտութիւնը, տարբեր առիթներով (յօդուածներում, մենագրութիւններում) անդրադարձել է հարցին, սակայն քննութեան առարկայ չի դարձել նշուած խնդիրներին առընչուող գրագէտի անտիպ ժառանգութիւնը թէ՛ ներփակ՝ իբրեւ մասնաւոր իրողութիւն, եւ թէ՛ տարբեր համարնագրերում:

Երկը Մանկանց դպրոցը եւ Մեզպուրեան Վարժարան յաճախելուց ըսկսած՝ Հրանտ Ասատուրի հումանիտար հետաքրքրութիւնները աներկբայ էին, այնուհետեւ, Ռոպերթ Գոլշէճի եւ 1881 թուից Փարիզի իրաւագիտական ուսումնարանում անցկացրած տարիները վերջնականապէս գրականութեան նկատմամբ ունեցած հրապուրանքը փոխակերպեցին պրոֆեսիոնալ գրադմուենքի, դարձան մտաւոր գործունէութեան անբաժան ուղեկից: Եւ եթէ տակաւին 1874ին հրատարակած Պատմութիւն Մալվինայից թարգմանութիւնը, 1879ին լոյս ընծայած Պատանեկան Ներշնչումներ բանաստեղծութիւնների ժողովածուն, տարբեր պարբերականներում տպագրուած յօդուածներն ու քրոնիկները ստեղծագործական եւ գիտական աշխատանքի որոնումներ եւ փորձութիւններ էին, ապա 1892ին Գրիգոր Զօհրապի ընկերակցութեամբ սկսած ձեռնարկումը՝ գրական Մասիսի հրատարակութիւնը, գրագէտի համար դարձաւ գիտական, վերլուծական, հաւաքչական գործունէութեան ելակէտ: Արաքս կեղծանունով հատուկ նորապէս, փոքր արձակ գեղարուեստական ստեղծագործութիւն գրելուց եւ տպագրելուց յետոյ՝ Ասատուրը վերջնականապէս կենտրոնացաւ իրեն ներյատուկ տարբերում՝ պատմութիւն, բանասիրութիւն եւ գրականութեան տեսութիւն: Հայ մշակութի չլուսաբանուած դէպքերի եւ դէմքերի, բազմաթիւ նորայայտ փաստերի, աղբիւրների գիտական շրջանառութեան մէջ մտցնելը դարձաւ նրա հետազոտական աշխատանքի գերխնդիրը: Պուսում, Փարիզում, այլուր հանդիպում ու գրի էր առնում երէցներից եւ

կրտսերներից անցեալի, ժամանակակից գրողների, մտաւորականների, հայ հոգեւոր կեանքին առնչուող իրողութիւնների մասին վկայութիւններ, վաւերագրեր, յուշեր, մատենադարաններից, գրադարաններից, այս ու այն ձեռագրերից եւ մամուլի հաւաքածոներից, պատրիարքական դիւանից, մշակութային, բարեգործական, հոգեւոր զանազան հաստատութիւնների չափաբերականներից, արխիւներից մէկիկ-մէկիկ հանում, արտագրում, դասդասում, նկարագրում էր իր գիտական-հետազոտական հետաքրքրութիւններին առնչուող աղբիւրները, կատարում էր վիթխարի հաւաքչական «սեւ» աշխատանք, որի կարեւորութեան եւ էականութեան մասին հարկ չկայ խօսել: Նմանօրինակ խառնարանում են, ի թիւս այլ ուսումնասիրութիւնների, յղացուել եւ գոյաւորուել նրա գրականութեան տեսութեանը եւ պատմութեանը նուիրուած աշխատութիւնները: Ասատուրի «անգետեղելութեան» պարագան յատկանշուած էր գրադատական գործունէութեան հաւասարակշռուած ներդաշնակութեամբ: Պատմական կրնճիւնների, լեզուական խնդրի, անյայտ մատենագրի եւ տաղասացի որեւիցէ ստեղծագործութեան, կենսագրութեան լուսարանութեանը զուգահեռ՝ ընթացիկ գրական կեանքի քննութիւն, ժամանակակից «անտեսուածների եւ մոռացուածների» վերհանում, գեղարուեստական արժէքն անմիջապէս նկատելու կարողութիւն, առկայ գեղարուեստական ընթացիկ միտումները ճշգրիտ ընթերցելու, կողմնորոշուելու ունակութիւն: Որոշարկելով իր քննադատական հանգանակը, որ լաւագոյնս արտայայտուել է «Դիւրագագածութիւն» յօդուածում⁶, մեկնարանում եւ արժեւորում էր ժամանակի գրական ընթացը, փաստարկում իր տեսակէտերը գրական ուղղութիւնների, հոսանքների, գեղարուեստական մեթոտների մասին: Յիշենք թէկուզ նրա յօդուածները Տ. Կամսարականի Վարժապետին Աղջիկը վէպի, Կէօթէի, Պ. Պռոշեանի ստեղծագործութիւնների, եւրոպական գրական-մշակութային իրադարձութիւնների մասին⁷:

Յատկապէս 1890ականներից՝ Ասատուրը տպագրում է այնպիսի յօդուածներ, որոնք բանասիրական նորոյթներ էին, ցարդ գրականութեան պատմութեանն անյայտ հրապարակումներ: Ահաւասիկ, Մասիս հանդէսում, 1898ին, նա «Մեր կեանքէն» վերտառութեամբ քրոնիկներից մէկում առաջին անգամ գրական հանրութեանն է ծանօթացնում Գարեգին Պեչկէօթիւրեանին եւ տպագրում հանրայայտ «Մրինգ» քերթուածը: «Մեր Նարբերդի թղթակցին ձեռքն անցեր են վերջերս անոր գրածներէն հատակտորներ, որոնցմէ Սրինգը դրկած է մեզի հրատարակութեան համար: Այդ ոտանաւորին մէջ ճշմարիտ բանաստեղծութեան դրոշմը կրող հատուածներ գտանք. հեռու թոքախտաւորը, իր վիճակին գիտակից, թախձագին սրտառու շեշտեր ունի, որոնք բանագրօսիկ տողերու մէջ չեն գար ի յայտ, այլ հեզասահ, մեղմիկ, ձորակի մը խորը թաքուն դրդչող առուա-

կի մը պէս, որուն անցքին վրայ խուժեր ու ժայռեր չի կան»...⁷։

Ասատուրի հայ գրականութեան պատմութեան եւ առհասարակ գրականութեան տեսութեան խնդիրներին նուիրուած ուսումնասիրութիւնների ծագումնաբանութիւնը պայմանաւորուած է երկու զուգահեռ իրողութիւններով․ ա) քննադատի, գրադատի գործունէութիւն, ընթացիկ գրականութեան մասին տարեկան տեսութիւններով եւ ամփոփ, ընդհանրացնող գրութիւններով հանդէս գալու հակում, բ) մանկավարժական, դասախօսական աշխատանք։ Երկուսն էլ հաւասարապէս այն ազդակներն էին, որոնք խթանեցին տեսական ուսումնասիրութիւններ եւ հայ գրականութեան պատմութիւն գրելու յղացքներ։

Տակաւին 1887ին գրած «Արդի հայ գրականութիւնն ի թուրքիա»⁸ յողուածում, այնուհետեւ մի շարք տարեկան տեսութիւններում, մասնաւորապէս «Գրականութիւնը թրքահայոց մէջ 1898ին»⁹ ակնարկում, նկատուած էր գրապատմական փաստերը կանոնակարգելու, դասդասելու, պարբերացնելու, գրական ընթացքը կազմակերպող հիմնական բաղկացուցիչները վեր հանելու, դրանք փաստարկելու եւ հիմնաւորելու, գրականութեան պատմութեան յատկանշական արտայայտութիւնների վրայ կենտրոնանալու գրականութեան պատմարանի հայեցակէտը։ Նոյնիսկ ուրուագրային, հպանցիկ, համառօտ մատենախօսականներում, գրախօսականներում, Ասատուրի պարագային, առաջնային էր ոչ այնքան օրուան գրական խնդիրներին հետամուտ քննադատը՝ որքան գեղարուեստական, գրական փաստերն ու իրողութիւնները պատմահայեցողութեամբ հետազօտողը։

Հրանտ Ասատուրը 1898 թուի վերջերին գրականութիւն եւ աշխարհարար է դասաւանդում կեդրոնական Վարժարանի բարձր կարգերում։ Մանկավարժական աշխատանքն իր հերթին ստիպում է, որպէսզի գրագէտը գրականութեան տեսութեան, մասնաւորապէս գրական սեռերի, ժանրերի, գեղարուեստական ոճի, տաղաչափութեան, հայ եւ համաշխարհային գրականութեան պատմութեան խնդիրների շուրջ կատարած իր ուսումնասիրութիւնները մէկտեղի, ամբողջականացնի։ Դրանցից մի քանիսը սոսկ դասախօսական նոթեր էին, իսկ մի մասը՝ հիմնարար, ծաւալուն գիտական ուսումնասիրութիւններ։ Նրա արխիւում պահպանուած են «Ռճը», «Գրագիտութեան դասեր», «Նօթեր իտալական գրականութեան», «Նօթեր պատմութեան անգլիական գրականութեան»¹⁰ դասախօսութիւնների ձեռագիր—ինքնագրերը։ Հարկ է նշել, որ Գրականութեան եւ Արուեստի թանգարանում պահպանուող Հրանտ Ասատուրի արխիւը ներառում է հարուստ եւ բազմազան նիւթեր՝ յուշեր, հրապարակախօսական էջեր, դիմանկարների ուրուագծեր, դիմաստուերներ, նամակներ¹¹ եւ այլն, սակայն գրագէտի անտիպ, ձեռագիր ժառանգութեան մէջ մեծ արժէք եւ կարեւոր նշանակութիւն ունեն «Գրական սեռեր» ընդհանուր վերնագրի տակ

ամփոփուած ուսումնասիրութիւններն ու «Աշխարհաբար մատենագրութեան պատմութիւն» աշխատութիւնը:

Բ.

Գրականութեան տեսութեան հարցերից Ասատուրի հետազօտական կիզակէտում, գիտական հետաքրքրութիւնների շրջանակում են եղել գեղարուեստական ոճի, գրական սեռերի եւ տաղաչափութեան խնդիրները: 1880–1900ական թուականների հայ գրականագիտական մտքի խորքին թերեւս դժուար է գտնել մի այլ գիտնականի, որ այսօրինակ ընդգրկուն ուսումնասիրական սահմաններ ունենար: Համապատասխան ինքնագիր ձեռագրերի առարկայական վերլուծութիւնը կրկին փաստում է Ասատուրի երկասիրութիւնների մանրագնին, ամբողջական, առաւելագոյն նիւթերի ընդգրկման, շրջանառութեան մէջ դնելու բնույթը:

Այսօր դժուար է ճշգրիտ նշել Ասատուրի գրականագիտական աշխատասիրութիւնների յղացման եւ գրման տարեթուերը: Դժբախտաբար գրագէտը ձեռագրերում չի նշել գրութիւնների ժամանակը. առհասարակ, նման սովորութիւն չի ունեցել: Զուգահեռելով նրա կենսագրական փաստերին՝ կարող ենք ուրուագծել մօտաւոր ժամանակաշրջանը: Ամենայն հաւանականութեամբ դրանք յղացուել են ժ.թ. դարի Յժական թուականների սկզբին, իսկ գրուել՝ կէսերին եւ ի. դարի սկզբին:

Հրանտ Ասատուրի գրականութեան տեսութեանը նուիրուած ուսումնասիրութիւններն ու աշխատութիւնները ցարդ անձանօթ են մեր գրականագիտութեանը: Անշուշտ, այս պարագային, հական նշանակութիւն է ունեցել դրանց անտիպ լինելու հանգամանքը, որը, սակայն, միաժամանակ մատնանշում է մեզանում գիտական ընթերցման արատաւոր կազմապարներից մէկը: Բանն այն է, որ հայ գրականութեան պատմութեան ուսումնասիրութիւնն այսօր, աւելի քան երբեւէ, անհրաժեշտ է դիտել, հետազօտել այդ պատմութիւնը կազմակերպող, պայմանաւորող բոլոր տարրերով եւ բաղկացուցիչներով, որոնցից առաջնայինը գրողների, գրականագէտների անտիպ ժառանգութիւնն է, որովհետեւ միմիայն դրա հանգամանալի վերլուծութեամբ ու ընթերցմամբ է հնարաւոր գրականութեան պատմութեան ամբողջական իմացութիւնը:

Հրանտ Ասատուրի գրականագիտական, տեսական աշխատութիւնները ամփոփուած են «Գրագիտութիւն: Գրական սեռեր» ընդհանուր վերտառութեամբ երեք ձեռագիր ուսումնասիրութիւններում եւ պահպանւում են ԳԱԹԻ Թորոս Ազատեանի Ֆոնտի առաջին բաժնում, դրանցից առաջինն ունի «Գրագիտութիւն եւ բանաստեղծութիւն — Գրական սեռեր»¹² վերնագիրը, բաղկացած է երկու տետրից, վերջում պակասաւոր է

եւ ընդօրինակութիւն. երկրորդը՝ «Գրագիտութիւն — Գրական սեռեր»¹³, սեւագրութիւն է, նոյնպէս պակասաւոր է. չկան 11—14րդ եւ 91րդ էջերը, եւ, վերջապէս, երրորդ ձեռագիր մաքրագիրը՝ «Բանաստեղծական սեռ»¹⁴, ուր ամփոփուած է նաեւ «Թատերական սեռ»¹⁵ ուսումնասիրութիւնը:

Այս աշխատանքներին հպանցիկ անդրադարձել է Սրբուհի Հայրապետեանը գրագէտին նուիրուած իր աշխատութեան մէջ¹⁶: Առ այժմ շանդրադառնալով գրականագէտի մեկնաբանութիւններին եւ գնահատականներին՝ նշենք որ Հայրապետեանը յաճախ ընթերցողին թիւրիմացութեան մէջ է գցել «Գրական սեռեր» ընդհանուր վերտառութեամբ աշխատանքները միմեանցից չզատելով, մէկից բերուած մէջբերումները վերագրելով մէկ ուրիշին¹⁷:

Հրատ Ասատուրի տեսական քննութիւնների ելակէտը գրական սեռերի յատկանիշերի, սրանց ժանրային համակարգերի մեկնաբանութիւնն ու գրականութեան պատմական յետազօնում՝ զարգացման, բարեշրջութեան եւ դրսեւորումների ձեւերին, եղանակներին հետեւելն ու վերլուծելն է: Եթէ յուշագրութեան մէջ նա զուգորդում է գրականագիտական եւ քննադատական կուլտուր—պատմական եւ տպաւորապաշտական մեթոտների սկզբունքները՝ ապա տեսական եւ պատմական ուսումնասիրութիւններում բացառապէս առաջնորդում է դասական բանասիրութեան եւ կուլտուր—պատմական մեթոտի սկզբունքներով: Այնպէս որ՝ այն տեսակէտը, թէ «Գրականութեան տեսաբանը ընդհանրապէս գրական ժանրերի բաժանումն ու ուսումնասիրութիւնը չի յենում գրական դպրոցների վրայ, թէեւ մերթ ընդ մերթ անդրադառնում է իրականութեան գեղարուեստական ընկալման գլխաւոր սկզբունքներին: Հեղինակը տուեալ ժանրի բնորոշումը տալուց յետոյ՝ քննելով ժանրի կոնկրէտ բովանդակութեան եւ դրսեւորման ձեւերը, ներկայացնում է դրա ծագումնաբանական արմատները, հետեւում ժանրի զարգացման եւրոպական ուղուն»¹⁸, ենթակայական եւ կամայական է ու չի պատճառաբանում Ասատուրի դաւանած գրականագիտական դպրոցի սկզբունքներով: Բանն այն է, որ տուեալ պարագային, նախ՝ գրագէտի քննութեան առարկան է եղել ինքնին գրական ժանրը, նրա ներփակ արտայայտութիւնը, ոչ թէ ումանտիկ, սանտիմենտալ, իրապաշտ—բնապաշտական վէպը, ոչ թէ ումանտիկ, խորհրդապաշտ գեղօն՝ այլ առհասարակ վէպի եւ գեղօնի կառուցուածքի, ժանրը կազմակերպող յատկանիշերի յարացոյցի ուսումնասիրութիւնը, ապա՝ ժանրային կազմաբանութիւնը ըստ գրական դպրոցների իրողութիւնը իւրաքանչիւր դէպքի համար իբրեւ ժանրի բարեշրջութեան պատմութեան փաստարկումներ ձուլուել են ուսումնասիրութեան կենտրոններին:

Տեսական այս աշխատութիւններում գրագէտը խարսխուած է ինչպէս հայ՝ այնպէս էլ եւրոպական գրականութեան ստեղծագործութիւններին,

չըջանառութեան մէջ մտցնելով ոչ միայն այս կամ այն ինդիր լուսարան-
 լիս հանրայայտ գործերը՝ այլեւ, այսպէս կոչուած, երկրորդականներն ու
 մոռացուածները, Գրական Սեռեր ընդհանուր խորագրի ներքոյ մէկտե-
 ղուած երեք աշխատանքներից միայն «Բանաստեղծական սեռ»ն է հեղի-
 նակը վերջնականապէս սրբագրել (միայն մի փոքրիկ կրճատում է արել
 28—29րդ էջերում), խմբագրել եւ մաքրագրել: Այսինքն՝ այս բաժինը լի-
 վին պատրաստ է եղել հրատարակութեան: Առհասարակ համադրելով
 նրա գրականութեան տեսութեանը աւրնչուող անտիպ ժառանգութիւնից
 մեզ հասած այս երեք ձեռագրերը՝ կարող ենք միանշանակ արձանագրել,
 որ նա նպատակ է ունեցել այդ բոլորը մէկտեղել, անհրաժեշտ լրացում-
 ներ, ճշգրտումներ եւ խմբագրումներ կատարելուց յետոյ լոյս ընծայել մի
 ծաւալուն եւ հիմնարար մենագրութիւն գրականութեան տեսութեան խըն-
 դիրների, ի մասնաւորի՝ ժանրերի տեսութեան եւ պատմութեան մասին:
 Բայց քանի որ միւս երկուսը չի հասցրել խմբագրել, ճշդել եւ մաքրագրել՝
 գիրքը չի հրատարակել: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ սեւա-
 գիր ուսումնասիրութիւններն, անկախ պարունակած գիտահետազոտա-
 կան տեղեկատուութիւնից, այնուհանդերձ հեղինակի ստեղծագործական
 խոհանոցի, լաբորատորիայի արտայայտութիւններից են, իսկ մաքրագրի-
 րը՝ հեղինակի կողմից վերջնականապէս պատրաստ, գիտակցուած իրողու-
 թիւն, տեսական աշխատութիւնների իւրօրինակ այցեքարտ. արդ՝ ման-
 րամասնե՞ք «Բանաստեղծական սեռ» գրութիւնը:

Աշխատութիւնն ըստ էութեան բաղկացած է երեք մասերից: Մուտ-
 քում, որ, փաստօրէն, համառօտ ներածական է, սահմանում է բանաս-
 տեղծութիւնը: Ելակէտ ընդունելով Քուինտոս Հորատիուս Փլակուսի
 «Պոեզիայի գիտութեան» բանաստեղծութեան քրեստոմատիկ սահմանու-
 մը: «Բանաստեղծութիւնը մարդկային կեանքի ոչ թէ ճշգրիտ պատմու-
 թիւնը՝ այլ անոր նմանութիւնը եւ նկարագրութիւնն է, ըսած է Որա-
 թիոս»¹⁹, առաջադրում է բանաստեղծական տարերքի անհրաժեշտ եւ պար-
 տաղիր պայմանները: «Մարդկային մտքի արտադրութեանց հական պայ-
 մաններէն զատ (հանճար, երեւակայութիւն, տաղանդ, սրամտութիւն, ճա-
 շակ) բանաստեղծութեան անհրաժեշտ պայմաններն են»²⁰։

«1.— ներշնչում, 2.— խանդավառութիւն, 3.— զգայնութիւն: Ասոնց
 ամբողջութիւնը կը կազմէ Բանաստեղծական հանճարը»: (Տես՝ ԳԱ, 1): Այ-
 նուհետեւ անդրադառնում է լիրիկայի բնոյթին. «Բանաստեղծութիւնը ե-
 րեք գլխաւոր նկարագիր ունի.

«Ա.— կը ներկայացնէ իրական աշխարհը ազատելով զայն դիպուա-
 ծական եւ անցաւոր թերութիւններէ, նկատելով ոչ միայն ինչ որ է, այլ ինչ
 որ կրնար ըլլալ:

«Բ.— կը նիւթականացնէ բարոյական աշխարհը տեսանելի ձեւեր տա-

լով մտաւոր էակներու:

«Գ.— կը ներկայացնէ Ֆիզիքական աշխարհը որսալով բնութեան մտածում, զգացում եւ կեանք» (Տես՝ ԳԱ, 1—2): Արձանագրելով, որ լիբրիկան ենթադրում է «երաժշտական ներդաշնակ գրեթէ միշտ չափական լեզու մը» (Տես՝ ԳԱ, 2), բանաստեղծութիւնը ստորաբաժանում է հինգ տեսակների, իր եզրով՝ սեռերի. 1) քնարերգական, 2) դիւցազներգական, 3) ողբերգական, 4) վարդապետական եւ իմաստասիրական, 5) հովուերգական: Ըստ էութեան՝ այսօրինակ թեմատիկ ստորաբաժանումից յետոյ համագամանօրէն լուսարանում է իւրաքանչիւր բաժնի ժանրային համակարգը, կառուցուածքի, արուեստի խնդիրները՝ միշտ հայ եւ համաշխարհային գրականութեան պատմութեան փորձի խորքին: Տուեալ պարագային՝ գործում է հետադատական հետեւեալ մօտեցումը. Ասատուրը նախ սահմանում եւ բնութագրում է «սեռերից» մէկը, ապա մեկնաբանում ժանրային համակարգը, եւ յետոյ՝ մանրամասնում համապատասխան ամենանշանակալի ստեղծագործութիւնները:

Դիցուք մի հատուած «Քնարական սեռ» բաժնից. «Քնարական են բոլոր այն ոտանաւորները որոնք իրենց չափականութեամբը եւ կազմուածքովը երգուելու կը յարմարին» (Տես՝ ԳԱ, 2—3): «Քնարական քերթուածներէն են. Օրհներգը, Գեղօնը, Եղբրեզը, Երգը եւն:

«1.— Օրհներգ.— Օրհներգը եկեղեցւոյ մէջ գրուած սրբազան քերթուածներէն են որոնք զանազան ձեւերով կը ներկայանան մեր հին գրականութեան մէջ եւ կը կոչուին Շարական, Գանձ, Սեղեղի, Կցորդ եւ այլն» (Տես՝ ԳԱ, 3):

«2.— Գեղօն.— Գեղօնը ընդհանրապէս հաւասար տուներով տաղ մըն է որ բարձր ու խանդավառ զգացումներ եւ վսեմ մտածումներ կը պարունակէ, ինչպէս, Ռուսահայ նալպանտեանի «Ազատ Աստուած»ը (Տես՝ ԳԱ, 4) եւ այսպէս նաեւ եղբրեզի, օրօրի, «Հայրենասիրական տաղեր» հատուածում ամփոփուած ստեղծագործութիւնների մասին:

Յար եւ նման սրան՝ այս բաժնում անդրադառնում է նաեւ «Դիւցազնական տաղեր»ին, ուր ամփոփուած ստեղծագործութիւնները նախ՝ թեմատիկ ստորաբաժանման է ենթարկում, այնուհետեւ՝ ըստ ժանրային համակարգի («Սիրոյ», «Ուրախութեան» տաղեր, ութնեակ, ոտնո):

Աշխատութեան երկրորդ ամենածաւալուն բաժինը «Դիւցազներգական սեռ»ն է. «Դիւցազներգութիւնը հրաշալի իրողութիւններով խառնուած դիւցազնական արկածներու ոտանաւոր պատմուածքն է:

«Դիւցազներգութեան մէջ պէտք է նկատի առնել գործողութիւնը, անձերը, ձեւը եւ ոճը» (Տես՝ ԳԱ, 11): Այստեղ Ասատուրի քննութեան հիմնական կենտրոնը է պոսն ու պոէմի ժանրն է: Անդրադարձել է Մահարաբաւա, Իլիական, Ենեական, Աստուածային կատակերգութիւն, Ազա-

տագրուած Երուսաղէմը, Գրախտ կորուսեալ եւ վերջապէս Հայկ Դի-
ցագն ստեղծագործութիւններին: Ամենայն մանրամասնութեամբ վերա-
շարադրելով դրանց դիպաշարերը, անդրադառնում է կառուցուածքի, հե-
րոսների եւ գործողութիւնների համակարգերի խնդիրներին (գրադեցնում
է ձեռագիր ինքնագրի 11-53րդ էջերը):

Աշխատութեան վերջին մասը նուիրուած է դրամատուրգիային՝ «Թա-
տերական սեռին», որ դժբախտաբար անաւարտ է:

Այս պարագային եւս առաջնորդուել է նոյն սկզբունքով. «Թատերա-
կան սեռը կը ներկայացնէ թատերարեմին վրայ իրական կեանքը, պատ-
մական կամ երեւակայական դէպք մը պատկերագրելով» (ԳԱ, 53), դաս-
դասել է երեք խմբի. 1) ողբերգութիւն, 2) կատակերգութիւն, 3) տրամ,
սակայն վերջին երկուսը չի գրել: Այնուհանդերձ՝ խնդրոյ առարկայ աշ-
խատութիւնը հայ գրականագիտական, տեսական մտքի կարեւորագոյն
ձեռքբերումներից է, Ասատուրի անտիպ ժառանգութեան նշանակալի դրը-
սեւորումներից մէկը:

Գ.

Ասատուրի կենսագրութեան համապատկերում ԺԹ. դարի 90ական
թուականները յատկանշուած են գրական—գրականագիտական բեղուն
գործունէութեամբ: Այդ տասնամեակին էր, որ գրեց մի շարք գեղարուես-
տական քրոնիկոններ, նորավէպ, իսկ արդէն 1892ից վերջնականապէս ան-
ցաւ գրականութեան պատմութեան ուսումնասիրութեանը: Այդ թուա-
կանին հրատարակուած երկու յոդուած յատկապէս մատնանշում են գրա-
գէտի գիտական հետաքրքրութիւնների ուղղուածութիւնը: «Ուսումնա-
սիրութեան պակասը մեր նոր գրականութեան մէջ»²¹ գրութիւնը թէեւ անդ-
րադառնում է ընթացիկ գրականութեան խնդիրներին՝ սակայն անթաքոյց
մատնանշում է հեղինակի հայ գրականութեան պատմութիւնը ամբողջու-
թեամբ ուսումնասիրելու, ընթերցելու տեսանկիւ՝ «... առհասարակ այդ
խնդրի հրատապութիւնը: Իսկ «Մեղուն Պարոնե»-ի խմբագրութեան
օրով»²² յօդուածն արդէն մտահոգութիւնների գործնականութիւնը վկա-
յող առաջին անդրադարձներից էր: Հենց այս տարիներին էլ յղացաւ հայ
գրականութեան պատմութիւն գրելու գաղափարը: Նամանականդ գիտա-
կան հետաքրքրութիւնների շրջանակը՝ աշխարհաբարի տեսութիւն եւ
պատմութիւն²³, բանասիրութիւն եւ պատմագրութիւն, իւրովսանն սա-
տարում էին խնդրոյ առարկայ աշխատանքի իրագործմանը՝ անհրաժեշտ
փաստագրական հաւաքութիւն, նիւթերի դասդասում եւ ընտրութիւն կա-
տարելիս: Այս գործընթացն իր հերթին նպաստում էր հսկայական նիւթի
ընդհանրացմանը, աշխատութեան բիւրեղացմանն առհասարակ, որի

արդիւնքը եղաւ Աշխարհաբար Մատենագրութեան Պատմութիւն վերնագրով հայ գրականութեան պատմութեան ուսումնասիրութիւնը:

Ե՛րբ է գրել այս պատմութիւնը Հրանտ Ասատուրը: Արդէն ասել ենք, որ նա սովորութիւն չի ունեցել իր ձեռագրերում նշել գրութեան թուականը, սակայն, բարեբախտաբար, այս պարագային ունենք հաւաստի վաւերագիր, ապացոյց ձեռագիր ինքնագրում: Առհասարակ այս անտիպ աշխատութիւնը գրականագիտական շրջանառութեան մէջ է մտցրել Սրբուհի Հայրապետեանը Ասատուրին նուիրուած մենագրութեան մէջ, եւ ի թիւս որոշ հարցերի՝ անդրադարձել է նաեւ գրութեան ժամանակին. «Դիմանկարիչ—կենսագիրը 1890ական թուականների սկզբներին, գրել է «Աշխարհաբար մատենագրութեան պատմութիւն» ընդարձակ աշխատութիւնը, որը նա յետագայում հրատարակեց հրատարակելու մտքից: Բանն այն է, որ այս գործը թէեւ վերնագրուած է որպէս աշխարհաբար մատենագրութեան պատմութիւն, բայց ի վերջոյ չի իւրացնում համանման աշխատութիւններին ներյատուկ բովանդակութիւն: Սա կենսագրականների շարք է, որը ձգուած է հին ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը»²⁴: Ուրեմն Հայրապետեանը միանշանակ գրութեան ժամանակ է համարում ԺԹ. դարի 90ական թուականները, այնինչ ձեռագիր ինքնագրի քննութիւնը եւ ամբողջական ընթերցումը ցոյց է տալիս բոլորովին այլ բան: Աշխարհաբար Մատենագրութեան Պատմութիւնը գրուել է 1901 թուականից յետոյ: Անդրադառնալով Սարգիս դպիր Յովհաննիսեանին՝ Ասատուրը գրում է. «Այս գրողը որուն գոյութիւնը գրեթէ անծանօթ մնացած էր մինչեւ 1901»²⁵ ծնած է 1750ին ատենները եւ մեռած 1810էն վերջը Կ. Պոլիս»²⁶: Հետեւաբար Ասատուրը պատմութիւնը գրել է 1901 թուականից յետոյ: Հիմա՝ ինչ վերաբերում է յետագայում հրատարակելու մտքից հրատարակելուն, նախ այսօրինակ փաստ չկայ, այնպէս որ չենք կարող վստահութեամբ ասել, որ Ասատուրը տպագրուելու մտքից լիովին հրատարակել էր²⁷: Չպէտք է մոռանալ, որ սասեւագիր, նախնական տարբերակ էր: Վերջապէս՝ Հայրապետեանը կատեգորիկ է, երբ գրում է, որ Ասատուրի այս պատմութիւնը չի իւրացնում համանուն աշխատանքների բովանդակութիւնը: Անտեսելով, որ այդ կենսագրականների երկար շարանը փաստօրէն աշխարհաբար գրականութեան պատմական ընթացքի քննութիւնն էր, որովհետեւ իւրաքանչիւր դէպքում կենսագրականներից զատ մեկնարանուած, գնահատուած են ստեղծագործութիւնները:

Աշխատանքի ինդրագրութիւնը պայմանաւորել է շարագրանքի կերպը, աշխարհաբարի զարգացման խորքին՝ ուսումնասիրել մեր գրականութեան պատմութիւնը:

Ինչպէս Ասատուրի միւս ձեռագրերը՝ այնպէս էլ Աշխարհաբար Մա-

տենագրութեան Պատմութիւնը²⁸ պահպանուած է ԳԱԹԻ Թորոս Ազատեանի ֆոնտերում: Այս ձեռագիր ինքնագիրը գրագէտի արխիւի ամենածաւալուն գրութիւնն է: Զեռագիրը սեւագրութիւն է՝ բազում յաւելումներով, կրճատումներով, զանազան շտկումներով: Գրուած է սեւ մելանով, 30x21 սմ. չափսերով չտողատած թղթի վրայ: Աշխատութիւնը 337 էջ է. ձեռագիրը մեծաւ մասամբ վերծանելի է, թէեւ կան էջեր, որտեղ հեղինակը բազմաթիւ ջնջումներ է կատարել, խիստ մանր տառերով է շարադրուած եւ վերծանութեան տեսակէտից ստեղծուել են առարկայական դժուարութիւններ:

Պատմութիւնը բաղկացած է չորս գլուխներից: Դժբախտաբար ձեռագրից պակասում են առաջին եւ երկրորդ էջերը: Առաջին գլուխը մինչեւ ութերորդ էջն է եւ չնայած յայտնի չէ գլխի վերնագիրը, այնուհանդերձ, դատելով պահպանուած վեցուկէս էջերից, կարելի է ասել, որ առաջին գլուխը եղել է մենագրութեան ներածութիւնը, որտեղ Ասատուրն անդրադարձել է աշխարհաբար մատենագրութեան տարրերին՝ հայ հին եւ վաղ միջնադարեան գրականութեան մէջ: Երկրորդ գլուխը՝ «Նախնեաց ռամկօրէնը» (էջ 8—58), բաղկացած է երկու բաժնից: «Արձակ» եւ «Ոտանաւոր» եւ ներառնում երեսունվեց հեղինակ: Այստեղ «Աւետիք Եւդոկիացի» բաժինը կիսատ է թողել, չի աւարտել: Երրորդ գլուխը բնոյթով միջանկեալ է, ծաւալով՝ փոքր, վերնագրուած է «Մեր նոր լեզուին զաւառաբարբառները» (էջ 58—65): Պատմութեան վերջին գլուխը կոչուած է «Արեւմտեան Հայոց աշխարհիկ գրականութիւնը» (էջ 64—337), ներառնում է ութսունինը հեղինակ եւ թեմա: Ունի «Կ. Պոլսոյ հայ գրագէտները 1846էն ետքը» ենթավերնագիրը, որն իր հերթին ունեցել է հետեւեալ տարբերակները. ա) «Թուրքիոյ հայ գրագէտները», բ) «Կ. Պոլսոյ հայ գրագէտները 1846էն մինչեւ 1890»: Սակայն դրանք ջնջել է: Այս գլխում «Ղեւոնդ Ալիշան» բաժինը գրուած չէ, նշել է գրողի անունը, սակայն չի շարադրել: Հաւանաբար ցանկացել է ինչ—ինչ լրացումներ անել եւ յետոյ գրել, սակայն անյայտ պատճառներով այլեւս չի անդրադարձել: Գրուած չէ նաեւ «Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեան» բաժինը. ձեռագրից պակասում են նաեւ 225—240րդ էջերը. այդ պատճառով կիսատ է մնացել «Նահապետ Ռուսինեան» բաժինը, եւ, ցաւօք, յայտնի չէ, թէ ի՞նչ թեմաներ եւ հեղինակներ են զետեղուած եղել այդտեղ:

Աշխարհաբար Մատենագրութեան Պատմութիւնը Ասատուրի գրական նոր հայերէնի համապարփակ ուսումնասիրութիւնների յատկանշական ամբողջացում էր լայն առումով: Բանն այն է, որ երկար տարիներ գրական աշխարհաբարի զարգացման, ուսումնասիրութեան հետեւողական աշխատանքը բիւրեղանում էր սոյն Պատմութեանը, այս անգամ հե-

տեւելով աշխարհաբարի բարեշրջութեանը հայ մատենագրութեան պատմական համարնագրում: Պատմութեան իւրօրինակ խտացում էր նրա 1908ին հրատարակած «Աշխարհաբարը ԺԹ. դարէն առաջ»²⁹ ուսումնասիրութիւնը, որի բնագրագիտական մանրագնին վերլուծութիւնը միանշանակ նման համոզման է բերում: Զօհրապի բնութագրմամբ «Մեր աշխարհաբարին դայեակը ու ստնտուն»³⁰, որ հայոց լեզուի մասին բազմաթիւ յօդուածներին եւ դասագրքերի հեղինակ էր, հայ գրականութեան պատմութեան մէջ հետեւում է աշխարհաբարի իւրաքանչիւր դրսեւորման, անկախ դրա գեղարուեստական արժէքից եւ այնուհետեւ մատնանշում՝ գրականութեան պատմութիւնը պայմանաւորող էամասերը: Աշխարհաբար Մատենագրութեան Պատմութեան մէջ, յար եւ նման լեզուի մասին գրած յօդուածներին եւ վերլուծութիւններին, լեզուն եւ գրականութիւնը միակցուած են, այստեղ սակայն լեզուն գրականութեան պատմական յետագիծն ընթերցելու եւ մեկնաբանելու հետազօտական «միջոցն» է:

Պատմութիւնը բնոյթով եւ ուղղուածութեամբ մատենագիտական, աղբիւրագիտական եւ տեղեկատուական է: Ասատուր հանրագիտակի հակումները այստեղ եւս յստակօրէն արտայայտուել են: Շրջանառութեան մէջ է մտցրել հազարաւոր նոր փաստեր, ճշգրտել տարբեթուեր, առհասարակ ներկայացրել այս կամ այն հեղինակին, մշակութային—հոգեւոր իրադարձութիւնները շրջապատող ողջ կենսոլորտը³¹, նկարագրել բազմաթիւ արխիւներ եւ ձեռագրեր:

Յակոբ Օշականը, բնութագրելով Հրանտ Ասատուրին, գրում է. «...որքան դժուար է ժուժկալ ու խոր ըլլալ. շատ տեսնել՝ բայց քիչ, խիտ տողերու մէջ արձանակերպ սեւեռել մեր մտածումները, մեր զգացումները»³²:

Ըստ էութեան՝ սա Աշխարհաբար Մատենագրութեան Պատմութեան պերճախօս գնահատականն է, ուսումնասիրութեան մեթոտաբանութեան ամփոփ սահմանումը: Յիրաւի՝ գրագէտը առաւելագոյն սեղմ, հակիրճ շարադրանքով, տեղ—տեղ վերլուծական լակոնիզմներով ընդհանրացրել է հսկայական նիւթ եւ աղբիւրներ: Աշխարհաբարի պատմագործառական, մշակութաբանական խորքին արժեւորուել են հայ գրականութեան գրեթէ բոլոր դրսեւորումները մինչեւ ԺԹ. դարի 70—80ական թուականները, գրականութեան պատմութեան իւրաքանչիւր ժամանակաշրջան անունների եւ երեւոյթների արտաքուստ «ներփակ» վերլուծութիւններով գայաւորել են հետազօտական գումարեյի համադրութիւն՝ կուլտուր—պատմական, տպաւորապաշտական, հոգեբանական եւ դասական բանասիրութեան դպրոցների սկզբունքների փոխներթափանցուած կիրառականութեամբ: Այս աշխատութիւնում, ինչպէս Ասատուրի մնացեալ գիտական գրութիւններում, յստակ առկայուել է հետազօտական նորութիւն:

ներով հանդէս գալու անվերապահ սկզբունքը: Ասատուրի շնորհիւ են գրականութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան ծիր ներթափանցել Ասար Սերաստացին, Յակոբ Պատրիարք Նալբանը, Պասպէկ Երէցը, Գալուստ Կայծակ Ամասիացին, Յովսէփ Թաւուքճեանը, Յակոբ Կրճիկեանը, Գրիգոր Աղաթոնը, Մատթէոս Չուխաճեանը, Յարութիւնը Սվաճեանը, Յովսէփ Վարդանեանը (նա էր, որ պարզեց եւ փաստարկեց Ագապի վէպի հեղինակային պատկանելիութիւնը), Յիգիկա Պօղոս Պատուելին, Արմենակ Հայկունին, Յովսէփ Մալեգեանը եւ այլք: Մատնանշուած անունների հպանցիկ թուարկումն արդէն ինքնին չափանշում է խնդրոյ առարկայ ուսումնասիրութեան կարեւորութիւնը:

Աշխարհաբար Մատենագրութեան Պատմութիւն անտիպ մենագրութիւնն ունի մէկ հետաքրքրական առանձնատկութիւն եւս՝ անմիջականօրէն կապուած Ասատուրի ամենաներկայանալի գործի Դիմաստուերների թէ՛ ծագումնաբանութեան, թէ՛ ստեղծագործական պատմութեան խնդիրներին: Գրականութեան պատմութիւնը վաղուց անտի փաստել եւ վաւերացրել է այն տեսակէտը, որ Հրանտ Ասատուրը եւ Դիմաստուերներով եւ զրթից դուրս մնացած դիմանկարներով, դիմանկարների էսքիզներով կորստից եւ մոռացումից փրկել ու պահպանել է ոչ միայն գրապատմական անգնահատելի նշանակութիւն ունեցող հաւաստի վկայութիւններ ու փաստեր՝ այլեւ արտայայտել է տեսակէտեր, որոնք ցայսօր չեն կորցրել իրենց հրատապութիւնը: Հարկ է նշել, որ ժանրի աղբիւրների ջախջախիչ մեծամասնութեան իւրատեսակ փորձասենեակը եղել է խնդրոյ առարկայ ձեռագիր ինքնագիրը: Բացի Դիմաստուերների «Յակոբ Պարոնեան», «Եղիա Տեմիրճիպաշեան», «Գրիգոր Զօհրապ», «Տիգրան Կամսարական» եւ «Զապէլ Ասատուր» գլուխներից՝ մնացած հեղինակները զետեղուած են Պատմութեան մէջ եւ խիստ հետաքրքրական է դրանց համեմատութիւնը³³: Պէտք է նշել նաեւ այն հանգամանքը, որ Դիմաստուերներ յուշագրութեան ժողովածուի «Ներածութիւնը» փաստօրէն Պատմութեան խտացուած երկրորդ հրատարակուած տարբերակն է: Վերջապէս մէկ նկատառում եւս: Օշականը Համապատկերում վկայում է, թէ Ասատուրը գրել է Դիմաստուերների երկրորդ շարքը. «Դիմաստուերներ (Բ. շարք) ձեռագիր վիճակի մէջ, նուիրուած Մ. Պեշիկթաշլեանի, Գ. Կոստանեանի, Ս. Միսաքեանի, Տէրոյեանի, Ռ. Պէրպէրեանի, Արփիարեանի, Չերազի, Քեչեանի, Ծերենցի, Օրմանեանի, Պարոնեանի (1877—1891), Մ. Գարագաշի, Թերզեանի, Յ. Սվաճեանի, Ս. Փափագեանի, Ծեծիգեանի, Յ. Նալբանի, Գրիգոր Փեշտիմալճեանի, Պաղտասար Դպիրի, Անդրէաս Փափագեանի: Այս ցանկը պերճախօս է ինքնին: Ու աղաղակ՝ զ պահանջը՝ անոր շուտափոյթ հրատարակումին»³⁴: Դժբախտաբար ԳԱԹի արխիւներում այս ձեռագրե-

րը չկան, սակայն մատնանշուած հեղինակների գերակշռող մեծամասնութիւնը գետեղուած են Աշխարհարար Մատենագրութեան Պատմութիւն ուսումնասիրութեան ձեռագիր ինքնագրում:

Պատմութեան իւրաքանչիւր գլուխ, ցանկացած բաժին այս կամ այն գրողին, գրական—մշակութային իրադարձութեանն անդրադառնալիս կենտրոնանում է գրականութեան պատմութիւնը պայմանաւորող դրսեւորումների վրայ: Ահաւասիկ «Մաղաքիա արեղայ» հատուածը. «Իր անձի վրայ մասնաւոր տեղեկութիւններ չկան. յայտնի է միայն թէ Վարդան Արեւելցիի եւ Կիրակոս Գանձակեցիի հետ աշակերտած է Վանական Վարդապետին: Գրած է Թաքարաց Պատմութիւն մը, որ 1870ին տպուած է Բեթրսպուրկ եւ Երուսաղէմ միանգամայն. այս վերջին տպագրութեան մէջ գործը վերագրուած է Վարդան Վարդապետին: Այս գրքին լեզուն մասամբ գրաբար է, շատ տեղ ուսմկախառն եւ մասամբ ալ գրաբարախառն ուսմկօրէն: Այս երկը գրուած է ԺԳ. դարուն» (ԱՄՊ 16): Յատկանշական է այն իրողութիւնը, որ Ասատուրը աշխարհաբար գրականութեան հիւլէները քաղում է ամենատարբեր նիւթերից. վաւերագիր եւ պատմութիւն, փաստաթուղթ եւ ուղեգրութիւն. «Տ. Ջուար ձիյէրճի օղլի.— Այս Կ. Պոլսեցի քահանան, որ 1711ին այցելած է Երուսաղէմ. գրած է իր ճամբորդութեան նկարագրութիւնը թուրքերէն բռնորով եւ գրաբարախառն ուսմկօրէնով: Այս շահեկան գրուածքը գորհրատարակեց Բագնապէտ 1867ին (էջ 129, 130 եւն.) իր ժամանակի Երուսաղէմի վրայ շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը հաղորդէ զուարթ խոհերով» (ԱՄՊ 29):

«Նախնեաց ուսմկօրէն» գլխի արժէքն անհամեմատ մեծացնում է այն հանգամանքը, որ Ասատուրն օգտագործում է հնարաւոր բոլոր կարելիութիւնները գեղարուեստական ամբողջական ստեղծագործութիւններ կամ հատուածներ գետեղելով: Այս առումով բնորոշ է «Գալուստ Կայծակ Ամասիացի» բաժինը: «Այս բանաստեղծ վարդապետը Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարք եղաւ 1703 Սեպտեմբերին, եւ պաշտօնաւորեց մինչեւ 1704 Ապրիլ: Երբ թողուց պատրիարքութիւնը, դարձաւ դարձեալ Ամասիա: Իր կենսագրութեան վրայ ասկէ աւելի տեղեկութիւն չունինք: Բայց անիկա թողած է գրքոյկ մը, Գիրք Որ Անուանեալ Կոչի Լուսաշաւիղ, որուն տպագրութիւնը սկսած է պատրիարք ընտրուելէ ետքը եւ աւարտած 1704 Մարտ 30ին: Այդ գործը 220 էջէ բաղկացած է, 150 էջ արձակ հատուածներ, ուսուցիկ ոճով, որոնք կը պարունակեն խորհրդածութիւններ, խրատներ, աղօթքներ, եւն. 151երորդ էջէն կը սկսին տաղերը, որոնք 87 հատ են. մասամբ թուրքերէնով խառն: Այդ քերթուածներէն մեծ մասը միստիք ուղերձներ են առ Աստուածածին, կամ Ս. Յարութեան հոգեգալստեան առթիւ գրուած տաղեր: Ահա նմոյշ մը Աստուածածնի ուղղուած իր ներբողանքէն.

Աստուածածին պայծառ շուշան,
Աստուածածին ի քեզ յուսան...
Մորենի քո անկէզական,
Աստուածածին զարդ անննան... (ԱՄՊ 49—50):

Պատմութեան մէջ ըստ էութեան ամփոփուած են այն բոլոր բժիշկների կենսագրականները, որոնք զոյգն ինչ հոգեւոր—մշակութային կեանքում, գրական աշխարհաբարի զարգացման գործում դեր են ունեցել: «Տոքթօր Յովակիմ Օղուլլուխեան.— Այս բժիշկը, որ վկայուած էր Վիեննայի Համալսարանէն, 1783ին գրած է լատիներէն Materia Medica (Նիւթ Բժշկական) եւ 1785ին Pathologia (Ախտաբանութիւն), որոնց ձեռագիրները պահուած են Վենետիկի վանքը, եւ որոնց առաջինը ընտիր աշխարհաբարի վերածուած է նոյն ինքն հեղինակին կողմէ եւ 1806ին Վենետիկ հրատարակուած: Տոքթօր Յովակիմ Օղուլլուխեանի եղբայրն է Գէորգ Օղուլլուխեան, որ գրած է 1807—1809ի կ. Պոլսոյ անցքերը, ձեռագիր Վիեննայի Մխիթարեան մատենադարանին»:

Պատմութեան ուշագրաւ հատուածներից են «Բողոքականները եւ աշխարհաբարը», «Յովհաննէս Տէրոյենց Տէր Կարապետ Չամուրճեան Պրոսսացի», «Տոքթօր Սերվիլէն», «Արմենակ Հայկունի», «Տոքթօր Յովսէփ Շիշմանեան (Մերենց)» բաժինները:

Աստուուն առաջինն էր, որ անդրադարձաւ երգիծական Հայ փոքր գեղարուեստական արձակի կարեւորագոյն գործերից Ճանիկ Արամեանի Ընդունելութիւն Ընծայի ստեղծագործութեանը³⁵: Մանրամասն քննարկել է նաեւ արեւմտահայ պարբերականների պատմութիւնը՝ աշխարհաբար գրականութեան զուգահեռներում: Բնականաբար անմասն չեն մնացել զանազան լուսաւորական, մշակութային, ուսումնական ընկերութիւնները: «1841 Մարտ 1ին կ. Պոլսոյ մէջ կը հիմնուի Ուսումնական ընկերութիւնը.— գրում է «1841ի Ուսումնական ընկերութիւնը» բաժնում,— որուն նպատակն էր գիրք տպել զուտ աշխարհաբար կամ գրաբառ: Ընկերութիւնը կազմուած է վեց տարուան համար, որմէ ետքը բաժնուող ընկերը իրաւունք ունի առնել ինչ որ կ'իյնայ իր բաժինին գոյք եւ դրամ»:

Ընկերութեան վարիչ կ'ընտրուի Գէորգ աղա Փեշտիմայճեան, յայտարարութեան մէջ ըսուած է թէ «տեղ տեղ քանի մը անկանոն աշխարհաբար ու զուտ տաճկերէնով գիրքեր» շարադրած են, եւ «ամէն երկիր, ամէն քաղաք եւ կրնամ ըսել ամէն գիւղ մէկզմէկէ տարբեր լեզուներ կ'արտադրեն» (ԱՄՊ 109—110):

Կարծում ենք, որ այս բանաբաղութիւնը Հրանտ Ասատուրի Աշխարհաբար Մատենագրութեան Պատմութիւն ուսումնասիրութիւնից ընթերցողին փոքր—ինչ պատկերացում տուեց Հայ գրականութեան պատմութեան խնդրոյ առարկայ անտիպ աշխատութեան մասին:

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՉԵՌԱԳԻՐ ԻՆՔՆԱԳԻՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ
ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Բ. ԳԼՈՒԽ

Նախնեաց Ռամկօրէնք

(ԹԻՒ ՎԵՐՆԱԳԻՐ ՀԱՏՈՒԱԾԻ, ԷՋ ՉԵՌԱԳՐԻ)

1. Արձակ
2. Մխիթար Հերացի 8–10
3. Գիրք Վաստակոց 10–12
4. Սմբատ Գունդատապլ 12–15
5. Վարդան Վարդապետ Արեւելցի
6. Մաղաքիա Արեղայ 16
7. Գրիգոր Է. Անաւարզեցի 16–17
8. Դիւանական գրութիւններ 17–19
9. Վարդան Այգեկցի 19–23
10. Ամիրդովլաթ Ամասիացի 23–25
11. Ասար Սերաստացի 25–26
12. Գալուստ րժիշկ Ամասիացի 26
13. Բունիաթ Սերաստացի 26–27
14. Յովհաննէս Կողոտ 27–28
15. Աւետիք Պատրիարք Եւդոկիացի 28–29
16. Տ. Զուար Ճիյէրճի օղլի 29
17. Պաղտասար Դպիր 30
18. Յակոբ Պատրիարք Նալեան 30
19. Ոտանաւոր 31
20. Ներսէս Շնորհալի 32
21. Կոստանդին Վարդապետ Երզնկացի 32–33
22. Յովհաննէս Վարդապետ Երզնկացի 33–34
23. Քաջատուր Կեչառեցի 34–35
24. Առաքել Սիւնեցի 35–36
25. Առաքել Բաղիշեցի 36
26. Մկրտիչ Նաղաչ 36–37
27. Յովհաննէս Թլկուրանցի 37–40
28. Գրիգորիս Աղթամարցի 40–43
29. Ֆրիկ 43–44

30. Նահապետ Քուչակ 44—46
31. Մինաս Թոխաթցի 46—48
32. Խասպէկ Երէց 48—49
33. Գալուստ Կայծակ Ամասիացի 49—51
34. Աւետիք Եւդոկիացի (անաւարտ) 51—52
35. Պաղտասար Դպիր 52—55
36. Պետրոս Եպիսկոպոս Ղափանցի 55—58

Գ. ԳԼՈՒԽ

37. Մեր նոր լեզուն գաւառարարաւորները 58—65

Դ. ԳԼՈՒԽ

Արեւմտեան Հայոց աշխարհիկ գրականութիւնը

38. Մխիթար Արքայ 65—69
39. Սարգիս դպիր Յովհաննիսեան 69—70
40. Հ. Ղուկաս Ինճիճեան 70—73
41. Հ. Յովհաննէս Զօհրապեան 73—75
42. Տոբթօր Յովակիմ Օղուլլուխեան 75—76
43. Հ. Գարրիէլ Աւետիքեան 76—77
44. Հ. Մկրտիչ Աւզերեան 77—79
45. Հ. Գրիգոր Գապարաճեան 79—80
46. Հ. Մանուէլ Զախջախեան 81
47. Հ. Մեսրոպ Աղաջրաղեան 82
48. Հ. Մինաս Բժշկեան 82—84
49. Տէր Մեսրոպ Քահանայ Տէր Եարութիւնեան 84—85
50. Գրիգոր Պատուելի Փեչտիմալճեան 85—88
51. Տոբթ. Միքայէլ Բեստէն 88—91
52. Կ. Պոլսոյ առաջին Հայ թերթը 91—92
53. Բողոքականները եւ աշխարհարարը 92—93
54. Անդրէաս Փափաղեան 99—102
55. Ղուկաս Պալտազարեան եւ Իզմիրի Արշալոյսը 102—105
56. Խաչատուր Ոսկանեան եւ Իւր Ազդարարը 105—108
57. Մեսրոպ Թաղիաղեան 108—109
58. 1841ի Ուսումնական լինկերութիւնը 109—110
59. Յովսէփ Թաւուքճեան 110—111
60. Յովհաննէս Տէրոյննց Տէր Կարապետ Զամուրճեան Պրուսացի 111—

119

61. Տոբթօր Սերվիէն 119—120

62. *Յակոբ Կրճիկեան* 120–123
63. *Բազմավէպի Հրատարակութիւնը եւ Վենետիկի Մխիթարեանները*
123–125
64. *Հ. Արսէն Բագրատունի* 125–127
65. *Հ. Եղուարդ Հիւրմիզ* 127–129
66. *Հ. Եղիա Թովման* 129–130
67. *Գաբրիէլ Արքեպիսկոպոս Այվազովսքի* 130–135
68. *Հ. Սարգիս Թէոդորեան* 135–137
69. *Ամբրոսիոս Գալֆայեան* 137–140
70. *Ղեւոնդ Ալիշան (նշել է անունը, տեղ է թողել, բայց չի գրել)* 140
71. *Հ. Մանուէլ Քաջունի* 142–143
72. *Հ. Աբրահամ Ճարեան* 144
73. *Հ. Ռաֆայէլ Թրեանց* 144–145
74. *Հ. Իգնատիոս Չելսպի Փափագեան* 145
75. *Հ. Հմայեակ Պապիկեան* 145–146
76. *Հ. Օգոսենտիոս Գուրգէնեան* 146–147
77. *Հ. Տիմոթէոս Թընկերեան* 147
78. *Հ. Ստեփան Շալճեան* 147–148
79. *Հ. Գրիգոր Ծելայեան* 148
80. *Վիեննայի Մխիթարեանք* 1840–1860 149–152
81. *Հ. Պօղոս Յովնանեան* 152–153
82. *Հ. Աղեքսանդր Պալճեան* 153–154
83. *Հ. Յովսէփ Գաթրըճեան* 154–156
84. *Հ. Ղեւոնդ Յովնանեան* 156–158
85. *Անտոն Մաղաթիա Գարագաշեան* 158–162
86. *Հ. Կղեմէս Սիպիլեան* 163–164
87. *Հ. Արսէն Այտընեան* 164–167
88. *Հ. Փիլիպպոս Ճամճեան* 167–169
89. *Հ. Եփրեմ Չազըճեան* 169
90. *Հ. Ղուկաս Տէրտէրեան* 169–170
91. *Աստուածատուր Զունդ* 170–172
92. *Տոբթօր Նուրիճան* 172
93. *Տոբթօր Գաբրիէլ Սեւան* 172

Կ. Պոլսոյ Հայ Գրագետները 1846էն ետքը

94. *Տէրոյնցի եւ Աղաթոնի շարաթաթերթը* 173–174
95. *Մկրտիչ Աղաթոն* 174–175
96. *Գրիգոր Աղաթոն* 175–178
97. *Յովհաննէս Հիսարեան* 178–180

98. Նիկողոս Զօրայեան 180—186
99. Գէորգ Աթիմարաճեան 186
100. Նիկողայոս Հովուեան 186—187
101. Յակոբ Տեւթճեան 187—188
102. Մատթէոս Չուխաճեան 188—190
103. Աբրահամ Մուրատեան 190—193
104. Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեան (գրուած չէ) 193—196
105. Կարապետ Իւթիւճեան 197—202
106. Խաչատուր Միսաքեան 202—213
107. Յարութիւն Սվաճեան 213—216
108. Նահապետ Ռուսինեան (224րդ էջից «Ռուսինեան» հատուածը կիսատ է մնացել, պակասում են 225—240 էջերը) 217—224
109. Յիզիկա Պօղոս Պատուելի 242—249
110. Յովսէփ Մալէզեան 249—250
111. Ճանիկ Արամեան 250—253
112. Խաչիկ Յ. Կիւմիւշեան 253
113. Թադէոս Միւրղատեան 253—254
114. Յովսէփ Վարդանեան 254—257
115. Յովհաննէս Թիւսեզեան [Նիւյսիւզեան] 257—258
116. Ստեփան Ոսկանեան 258—277
117. Արմենակ Հայկունի (Համբարձում Ճիզմէճեան) 277—292
118. Յարութիւն Տէտէեան 292—294
119. Մարգիս Միրզա Վանանդեցի 294—295
120. Գալուստ Կոստանդեան 295—298
121. Մատթէոս Մամուրեան 298—305
122. Գրիգոր Զիլինկիրեան 305—315
123. Տօթթօր Յովսէփ Շիշմանեան (Մերենց) 315—324
124. Մեսրոպ Նուպարեան 324—330
125. Տիկին Սրբուհի Տիւսար 330—337

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՆԴՐԵԱՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Անդրեաս Փափազեան.— Աստուածաշունչի աշխարհաբար թարգմանութեան մէջ կարեւոր դեր ունեցող այս հայր Կ. Պոլիս ծնած է 1806 Ապրիլ 11ին: Խասգիւղցի ըլլալով՝ գիւղին Ս. Ներսէսեան վարժարանին մէջ առած է իր նախակրթութիւնը: 1820էն ետքը կ'աշակերտի Գրիգոր Փեշտիմալճեան:

նի. 1824ի ատենները սարկաւազ կը ձեռնադրուի եւ փոքրաւոր կ'ըլլայ Պալաթի կարապետ Պատրիարքին. այդ միջոցին կ'աշակերտի նշանաւոր հայագէտ Գէորգ Վարժապետ Չափրաստեանցի: 1826ին կը յաջողի Իտալիա երթալ, ուր կը մնայ հինգ տարի եւ կ'ուսանի իտալերէն ու լատիներէն, վայելելով թրիէստէցի հայ վաճառական Գրիգոր Աբէլեանի պաշտպանութիւնը: Պոլիս դարձէն քիչ ետքը 1831ին Իզմիր կը հաստատուի իբր ուսուցիչ հայերէնի եւ իտալերէնի Իզմիրի Ս. Մեսրոպեան վարժարանին:

Այդ թուականին Իզմիրի հայոց մէջ մեծ ցանկութիւն կար դաստիարակութեան եւ մտաւոր զարգացման: Մեսրոպեան վարժարանը հիմնուած էր ԺԸ. դարուն վերջերը եւ 1798ին Կ. Պոլսէն հոն գնացած էր իբր ուսուցիչ Տէր Յովհան Միրզա Վանանդեցի (1772—1840) ուսեալ եւ տաղանդաւոր քահանայ մը, որ 1836ին Կ. Պոլիս հրատարակած է գրաբար քերթուած մը՝ Արփիական, որուն մասէն ետքը հրատարակուեցաւ իր գրաբար քերթուածը՝ Ոսկի Դարը 1841ին տպուած Իզմիր. Վանանդեցի պաշտօնավարած է երեսուն տարիէ աւելի իբր ուսուցիչ Մեսրոպեան վարժարանին. ի...³⁶ [Իրաւ] է որ յաջորդ կարգուած էր Անդրէաս Փափազեան: Անդրէաս Փափազեան նոր զարկ տուաւ Իզմիրի Հայոց զարգացման. 1840ի մօտերը Ղուկաս Պալտազարեան թրիէստէ ուղեւորած ըլլալով կը համոզէ հոն գտնուող Եոսուֆեան Պետրոս աղա (եղբայր Եգիպտոսի վարչապետ Պօղոս պէյ Եոսուֆի) որ իր ծախքով Քրանսացի ուսուցիչ մը կը կարգէ Իզմիրի վարժարանին մէջ: Պետրոս աղա Եոսուֆ կը նուիրէ նաեւ տպարան մը Մեսրոպեան վարժարանին եւ այդ տպարանին մէջ սկսան տպուիլ հայերէն գիրքեր. տպարանը հաստատուած էր վարժարանին մէջ եւ անոր վերատեսուէն էր Անդրէաս վարժապետ: Հոն տպուեցան գրաբար գործեր, որոնցմէ կ'արժէ յիշել Ոսկի դարը (1841) Վանանդեցիի, ինչպէս Տրամաբանութիւն (1842), զոր Քրանսերէնէ թարգմանած էր Գրիգոր Կոստանդեան, աշխարհաբար գործեր ալ ինչպէս Ֆենեղոնի Արկածք Արիստոնուսի (1843) զոր թարգմանած էր դարձեալ Գրիգոր Կոստանդեան, Շաթոպրիանի Ատալան (1843) եւ Ռեմադոսը (1844) զորս թարգմանած էր Տիգրան Սաւալանեանց: (Մեսրոպեան տպարանէն յառաջ եւ Կրիֆֆիթի տպարանէն զատ Իզմիրի մէջ կը յիշուի Մարկոսի տպարանը, ուր 1759ին տպուած են Սեկնութիւն, Ժամանակագրութիւն, 1762ին՝ Եզնիկ եւ 1782ին Խորհրդատետր [գործեր]):

1836ին Անդրէաս վարժապետ իտալերէն ներկայացում մը կազմակերպեց Մեսրոպեան վարժարանի մէջ, աշակերտներուն դերակատարութեամբ, որոնք մեծ յաջողութիւն գտան: 1841ին հիմնեց դպրոցական ակումբ մը որուն նպատակն էր Իզմիրի շրջակաները դպրոցներ բանալ. այս ակումբը կը տեւէ մինչեւ 1845:

1840ին սկսած է հրատարակուիլ Ղուկաս Պալտազարեանի Արշալոյ-

Ար, որուն կ'աշխատակցէր Փափազեան եւ որուն վրայ մասնաւոր կերպով պիտի խօսինք:

1845ին Իզմիրի մէջ աղէտայի հրդեհ մը ծագեցաւ. հայոց թաղը այրեցաւ. բայց ոչ վարժարանը:

Անդրէաս վարժապետ շարունակեց իր դասախօսութիւնները եւ հասցուց շատ մը նոր աշակերտներ, որոնց մէջ նշանաւոր հանդիսացան Ստեփան Ոսկան, Տէտէեան եղբայրները, եւն.:

1857 Մարտ 6ին Անդրէաս Փափազեան վախճանեցաւ Իզմիրի մէջ: Ստեփան Փափազեան գրած եւ հրատարակած է 1859ին անոր համառօտ կենսագրութիւնը, առանց յիշատակելու սակայն այն դերը զոր Անդրէաս վարժապետ ունեցած է Աստուածաշունչի աշխարհաբար թարգմանութեան գործին մէջ, այս պարագան աննպաստ նկատելով անոր համար:

ՅԱԲԵԼՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

ՂՈՒԿԱՍ ՊԱՆՏԱՉԱՐԵԱՆ ԵՒ ԻԶՄԻՐԻ ԱՐՇԱԼՈՅԱԸ

Ղուկաս Պալտազարեան, որ 1810ին ատենները ծնած է, աշակերտած է Վանանդեցիի: 1840 Օգոստոս 10ին կը սկսի հրատարակել աշխարհաբար երկչարաթաթերթ մը, զոր շաբաթաթերթի կը վերածէ նոյն տարին իսկ, նոյեմբերի 20ին: Թերթը կը սկսի տպուիլ Ստեփաննոս Պապօեանի տպարանին մէջ: Պալտազարեան կը հրատարակէր կանոնաւորաբար քաղաքական եւ առեւտրական լուրեր, ներքին եւ արտաքին ազգային լուրեր, ուսումնական եւ բարոյական յօդուածներ, վէպեր, ազգային տեղագրութիւններ, ոտանաւորներ եւ ճառեր: Հայ նոր լրագրողներուն ճշմարիտ նահապետն է Ղուկաս Պալտազարեան: Արշալոյսը իր սեպհական տպարանը ունեցաւ 1844ին սկիզբները: 1845ի մեծ հրդեհին այդ տպարանը այրեցաւ, եւ քիչ ետքը նոր տպարան հաստատեց Պալտազարեան, վերսկսաւ հրատարակել Արշալոյսը իբր երկչարաթաթերթ եւ այսպէս շարունակեց մինչեւ իր մահը որ տեղի ունեցաւ 1878 Մայիս 28ին:

1841ին Իզմիր կազմուեցաւ Արեւեաց ակումբը, որուն ատենապետն է Ղուկաս Պալտազարեան. այդ ակումբին կը մասնակցին Դաւիթ Սունալանեան, որ Արշալոյսի մէջ ունի թղթակցութիւններ Պոլսէն գրուած, Գրիգոր Կոստանդեան՝ զոր յիշեցինք, Յովհաննէս Նուպարեան (Մեսրոպ Նուպարեանի հայրը), Կարապետ Տէտէեան (Տէտէեան եղբայրներու հայրը), Անդրէաս Փափազեան, եւ այլն:

Ղուկաս Պալտազարեան 1841ին հոգաբարձու էր Իզմիրի աղջկանց Սարգսեան վարժարանին. ապա հոգաբարձու եղաւ նաեւ Իզմիրի Մեսրո-

պեան վարժարանին եւ իզմիրի մտքի հայ աշխատաւորներուն մէջ կարեւոր դիրք մը գրաւած էր արդէն: Պալտազարեան հետզհետէ կը խնամէր իր աշխարհաբարը եւ թերթին նիւթերը ճոխացնելու կը ճգնէր: Արշալոյս ժամագրավայր մը եղաւ աշխարհի չորս կողմերը գտնուող հայոց շատ քաղաքներէ կը թղթակցէին, եւ խմբագիրը կը հրատարակէր հայոց վերաբերեալ լուրեր Զինէ, Հնդկաստանէ, Ռուսաստանէ, Եգիպտոսէ, Ֆրանսայէ, Իտալիայէ, Աւստրիայէ եւն. հնդկահայ գաղթականութեան վրայ հոն հրատարակուած է շարք մը գրաբար նամակներու որոնք կը պարունակեն կարեւոր վաւերագիրներ հնդկահայոց պատմութեան վրայ:

Ղուկաս Պալտազարեանի գլխաւոր յատկանիշը եղաւ յարատեւութիւնը մինչ իր շուրջը ծնան ու մեռան շատ մը հայ լրագիրներ իզմիրի հայ երիտասարդներու ձեռքով հիմնուած, ինք յարատեւեց երկար տարիներ, զբաղելով միշտ ազգային կեանքով. գրելով ժողովրդին պէտքերուն վրայ, քաջալերելով օգտակար ձեռնարկները: Պալտազարեան Ոսկանեանի մը կամ Սվաճեանի մը պէս չէր ըմբռներ հրապարակագրութիւնը որ պայքարի լայն ասպարէզ մը չէր իրեն համար, այլ հանդարտ ծովակ մը որուն վրայ խաղաղութեամբ կ'ուզէր առաջնորդել իր նաւը: Այս տեսակէտով Իւթիւճեանի դպրոցին կը պատկանէր բոլորովին, եւ թէեւ անուն մը կը թողու իբր աշխարհաբարի առաջին մշակներէն մէկը եւ իբր յարատեւութիւն ցոյց տուող խմբագիր, կարելի չէ ըսել թէ մեծ ազդեցութիւն ունեցած ըլլայ մեր նոր մատենագրութեան ճակատագրին վրայ:

ՅԱԽԵԼՈՒՄԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՃԱՆԻԿ ԱՐԱՄԵԱՆ

Ճանիկ Արամեան.— Մնած է Նիկոմիդիա 1820ին: Հայրը Կ. Պոլիս կը ղրկէ զայն որ արհեստ սորվի, եւ Ճանիկ դերձակի քով կը մտնէ իբր աշկերտ: Մէկ կողմէն իր արհեստին աշխատելով, միւս կողմէ հետամուտ կ'ըլլայ ինքնագարգացման եւ կ'ուսանի հայ լեզուն. նոյնպէս կ'աշխատի գրաշարութիւն: Ապա, Փարիզ կ'երթայ եւ դերձակութիւն կ'ընէ հոն: Բաւական ժամանակ այդ արհեստին մէջ մնալէ յետոյ կը սկսի տպագրական գործերով զբաղիլ: Հայերէն նոր տառեր ձուլել կու տայ որոնք իր անունով կը կոչուին արամեան տառեր: Վալտէրի տպարանին մէջ տպագրել կու տայ հայերէն գիրքեր, որոնց մէջ Ընդունելութիւն Ընծայի գիրքը, զոր 1856ին ինք խմբագրած էր ի պատասխան Գապարաճեանի Ընծայ գրքին: Քիչ ետքը Վալտէրի տպագրատան մէջ իր սեպհական տպարանը ունեցաւ ուր կը տպէր 1859ին Ոսկանեանի Արեւմուտքը: Հոն է որ 1860ին սկսաւ տպել Բա-

րիզ թերթը, խմբագրութեամբ Աբրահամ Մուրատեանի: Հոն տպագրեց նաև երեք զիրքեր Դասարան Հայկազն Մանկանց 1860ին, որոնց երեքն ալ ինք գրած էր: Ատոնցմէ զատ շատ ուրիշ զիրքեր ալ տպագրեց՝ իբր հրատարակիչ: 1862ին տպարանը փոխադրեց Մարսիլիա, ապա Կ. Պոլիս: Հոս գալէն ետքը շարունակեց իր տպագրական գործը, եւ հրատարակեց զիրքեր որոնք ժամանակի հայ զիրքերուն մէջ ամէնէն գեղեցիկներն են տպագրութեան տեսակէտով: 1866ին Կ. Պոլսոյ մէջ գրեց ու հրատարակեց երկու տետրակ որոնք վերաբերութիւն ունին կաթողիկոսական ընտրութեան: 1867ին ալ հրատարակած է ուրիշ տետրակ մը Լուսաւորչական Հայ վերնագրով: Ճանիկ Արամեան երկար տարիներ ի լոյս ընծայեց Ընդարձակ Օրացոյցներ գորս կը ջանար շահեկան ընել, <.....>³⁶ նմանօրինակ գրուածքներու: Աշխատաւոր եւ գործունեայ մարդ եղած է, եւ բաւական նրբամիտ գրող մը:

Իր Ընդունելութիւն Ընծային, գոր ոմանք Ջուռղի եւ ոմանք ալ Միսաքեանի վերագրեցին՝ բաւական սրամիտ գրուածք մըն է, եւ մեր երգիծարանական գրականութեան [գազաթներէն] կրնայ նկատուիլ: Արամեանի ոճը ինքնուրոյն շնորհ մը ունի անոր մէջ եւ եթէ տեղ տեղ կան քիչ մը կոպիտ բացատրութիւններ, <.....>³⁶ գրուած ըլլալու նկատումով են անշուշտ: Ընդունելութիւն Ընծային իր ժամանակին մեծ ազմուկ յաբուցած է Պոլսոյ մէջ եւ միաժամանակ <.....>³⁶ [գուրսը]: Միսաքեան եւ Ջուռղ Մասիսի մէջ նամակներ հրատարակելով բողոքած են թէ իրենք չեն անոր հեղինակը:

Իր Դասարանը ընտիր դասագիրք մըն է ընթերցանութեան, եւրոպական ըմբռնումով <.....>³⁶ [կազմուած]՝ կը պարունակէ կրօնական, պատմական, դիցարանական եւ այլ տեղեկութիւններ: Ոճը միօրինակ է: Ճանիկ Արամեան իրեն յատուկ քերականութիւն մը գործարած է իր բոլոր գրուածներուն մէջ: Արամեան հռչակ հանած է աւելի իբր տպագրիչ քան իբր գրագէտ՝ սակայն իր հրատարակութեանց մէջ կ'երեւայ թէ զարգացած միտք մը եւ ինքնատիպ խորհող մըն է:

Մեռած է 1879ին եւ թաղուած Հասգիւղի գերեզմանատունը:

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ

ՄԵՍՐՈՊ ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ

Մեսրոպ Նուպարեան.— Մնած է 1812 Դեկտեմբերին: Աշակերտած է նախ Մեսրոպեան վարժարանին եւ յետոյ Մամուրեանի եւ Աղաբէզեանի ձեռքով հաստատուած մասնաւոր վարժարանի մը: Աղաբէզեան

վարժարանի փակումէն վերջ նորէն կը դառնայ Մեսրոպեան վարժարան ուր կ'աշակերտի Անդրէաս Փափագեանի, ուրկէ կ'ուսանի գրարար:

Աշակերտ եղած ատեն քանի մը դասընկերներով Երկասւր անուն հանդէսը կը խմբագրէ, որուն տպագրութիւնն ալ իրենք կը կատարեն եղբր տախտակէ մամլակով մը (presse) նման վաճառականներու թղթակցութեան մամլակներուն, լաւ գրաչար մըն է եղբր Նուպարեան եւ գործը աւարտելէ վերջ գրաչար ու խմբագիր պարտէզ կ'իջնեն եղբր ընկոյզ խաղալու:

Դեռ հազիւ տասնմէկ տարեկան, 1853ին թերթօններ հրատարակած է Իզմիրի Արշալոյսին մէջ: Դպրոցական գրասեղաններու վրայ Ռասինի Եսթերը կը թարգմանէ աշխարհաբար ոտանաւորով: Չիլինկիրեանի Ծաղիկին մէջ ալ ունի քանի մը հատուածներ: Աշխատակցած է Իւթիւճեանի Մասիսին, Արեւելքին, Բիւզանդիոնին, 1881էն 1883 Իզմիրի մէջ հրատարակուած Սնտեօրա հանդէսին որուն խմբագիրն ու հրատարակողն էր Գրիգոր Մսերեան, եւ վերջապէս Արեւելեան մամուլին:

Իր յողուածները գլխաւորաբար բանասիրական, քննադատական եւ կենսագրական եղած են:

Նշանաւոր են իր «Մանկութեան յիշատակներ»ը³⁷ զոր հրատարակած է Արեւելեան մամուլի մէջ 1893 Յուլիսէն սկսեալ մինչեւ 1894 Դեկտեմբեր. այդ 28 յողուածներուն մէջ գլխաւորաբար ուսումնասիրած է հին մանկավարժութիւնը, տոհմային եւ ընկերական հին կեանքն ու բարքերը եւ պատկերացուցած է իր ուսուցչին՝ Անդրէաս Փափագեանի համակրելի տիպարը:

Նուպարեանի հրատարակած գիրքերուն մէջ ամէնէն աւելի իր համբաւը հռչակելու ծառայած է իր Ֆրանսահայ Բառագիրքը³⁸, որով իրական ծառայութիւն մը մատուցած է արդի աշխարհաբարին որովհետեւ շատ մը բառերու իմաստը ճշգրտած է եւ անոնց գործածութիւնը դիւրացուցած է Ֆրանսերէն հոմանիչներու գիմացը նշանակելով զանոնք: Իր բառարանին աշխատած է ամբողջ 12 տարի եւ արդարեւ արտադրած է գործ մը որ Նորայրի եւ Գալֆայեանի գործերէն աւելի օգտակար կ'ըլլայ մեր թարգմանիչներուն:

Նուպարեանի այս գործին իբր վերնագիր նշանակուած էր Բառարան Ֆրանսերէնէ Հայ Աշխարհիկ: Նորայր Բիւզանդացի, որ 1884ին հրատարակած էր իր Ֆրանսահայ բառգիրքը, յարձակեցաւ Նուպարեանի գործին դէմ հռչակելով թէ Ֆրանսերէնէ Հայ աշխարհիկ բառարան չէր կրնար շինուիլ վէճը մեծցաւ: Այս առթիւ Նուպարեան հրատարակեց տետրակ մը՝ Նորայրեան Բառարանի Մխալները, որուն պատասխանեց Նորայր: Վերջերս քննադատեց նաեւ, ձեռատետրէն քանի մը տարի առաջ Փարիզ հրատարակուած Ֆրանսահայ պատկերագարդ բառգիրքը:

Նուպարեան իր մանկութեան օրերէն ջլատութեան (neurasthénie) են-

թարկուած ըլլալով, չէ կրցած երկարաշունչ հեղինակութիւն մը պատրաստել եւ իր գանազան յօդուածներէն ու բառգիրքէն զատ, ուրիշ ինքնագիր գրական գործ մը չունի: Բայց իբր թարգմանիչ շատ արգասաւոր գործունէութիւն մը ունեցած է, եւ հայացուցած է շատ մը եւրոպական հրաշակերտներ:

Իր առաջին թարգմանութիւնն է Ռասինի Դատաստէրք (Les Plaideurs) որ հրատարակուած է 1863ին Իզմիր: 1871ին ի լոյս ընծայեց Վիքթոր Հիւկոյի Նոթր Ծամ Տը Փարիզը, որուն թարգմանութիւնը իրապէս «կնճռալից աշխատութիւն մը եղած է» գրած է ինք իր բառգիրքին յառաջաբանին մէջ՝ պէտք է խոստովանիլ թէ այդ թարգմանութեան ինչ ինչ մասերուն մէջ յաջողած է Նուպարեան: 1892ին իր բառգիրքը հրատարակելէ յետոյ, 1908ին Թիֆլիսի մէջ տպագրել տուած է Առակք Լաֆոնթէնի աշխարհաբար ոտանաւորով թարգմանութիւնը ֆրանսացի մեծ առակախօսի առակներուն. բազմաշխատ գործ, որ եթէ Քրիլովի առակներուն աշխարհաբար թարգմանութեան չափ յաջողած չէ, բայց եւ այնպէս խղճամիտ ջանքերու արդիւնք է: Գրիգոր Մալխաս քննադատեց Նուպարեանի այս թարգմանութիւնը. ինչպէս ինքն ալ իր կարգին քննադատուեցաւ ապա, երբ անգլերէնէ հայերէնի վերածեց Փոփի Փորձ Մը Բննադատութեան Վրայ երկասիրութիւնը:

1905ին Նուպարեան հրատարակեց երկու հատորով Մոլիէռի կարգ մը կատակերգութեանց թարգմանութիւնը: Նոյնպէս Ուղեւորութիւն Հանսէնի Դէպի Բելեո գործը որ տպուեցաւ Իզմիր: Մոլիէռի կատակերգութեանց թարգմանութեան մէկ մասը կը մնայ դեռ անտիպ՝ ինչպէս Շեքսպիրի գործերը, Ճլուռիանի Առակները՝ աշխարհաբար ոտանաւորով, Ռասինի ողբերգութիւնները (Անտրոնաք, Իփիգենիա, Պերնցիս, Փեդրա (Phedre), Աթալիա (Athalie), Վոլթէռի Մերոպէն, Կէօթէի Զառուսը, Ռենիարի կատակերգութիւնները՝ Խաղամուր (Le Joueur), Հրիտակաստի <.....>²⁰ եւ քանի մը վէպեր նորագոյն հեղինակներէն: Նուպարեան պատրաստած է ֆրանսահայ առձեռն բառգիրք մը որուն հրատարակութեան պիտի ձեռնարկէ մօտերս Պալինց գրատունը:

Կարելի չէ ուրանալ որ Նուպարեան իր երկարատեւ գրական գործունէութեամբ արդի աշխարհաբարի գնահատելի ծառայութիւն մատուցած է եւ այսօր Իզմիրի հին գրական սերունդէն միայն ինք եւ Զիլինկիրեան կը մնան տակաւին, ինք միայն գործօն դեր մը պահելով իբր գրող, քանի որ մինչեւ վերջին տարիներս անխոնջ աշխատակից մըն է Արեւելեան մամուլի եւ անխոնջ թարգմանիչ մը եւրոպական հրաշակերտերու:

Իր ոճը բաւական խնամեալ է եւ կոկիկ, գրաբար ձեւերէն կը զգուշանայ թէ եւ գրաբարօք եզակի եւ յոգնակի հոլովումներ կը գործածէր տեղ տեղ քմահաճ կերպով, առանց քերականական որոշ ուղղութեան. մըն էին

տեղ կը գործածէ մ'է. յօդի գործածութեան մասին որոշ կանոնի մը չի հետեւիր եւ շատ անգամ ընտեղ և կը կիրարկէ ձայնաւորով սկսող բառերու առջեւ: Իր թարգմանած ոտանաւորներուն մէջ ջանացած է որքան հնար է հաւատարիմ կերպով արտայայտել հեղինակին միտքը եւ ասիկա պատճառեղած է որ երբեմն մեղանչէ ներդաշնակութեան դէմ. աշխարհարար քերականութեան օրէնքներէն մերթ շեղուելով եւ գործածելով նով հայցականներ, տեղ տեղ տի՛ փոխանակ պիտիի, և յօդ՝ բաղաձայնով սկսող բառերէն առաջ՝ եւն, եւն: Բայց այս ամէնը կարեւորութիւն ունեցող թերութիւններ չեն երբ նկատի առնենք Նուպարեանի անխոնջ գրական գործունէութիւնը, արդի աշխարհարարին մշակման համար իր ինամքն ու հոգածութիւնը, եւ այն նախաձեռնութիւնը զոր ունեցաւ առաջին անգամ օտար լեզուէ աշխարհարար հայերէնի բառագիրք մը պատրաստելու գաղափարը յղանալով եւ գործադրելով զայն այնքան ձեռնհասօրէն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Յակոբ Օշական, *Համապարկեր Արեւմտահայ Գրականութեան*, հտ. Ե., Երուսաղէմ, 1952, էջ 159: Այսուհետեւ՝ *Համապարկեր*:
2. Ընդգծումը իմն է:
3. Հարկ է փոքր-ինչ վերապահել իրողութիւնը՝ անպայման նշելով Սրբոսի Հայրապետեանին, որի *Հրանգր Ասատուր* մեմագրութեան մէջ շրջանառութեան մէջ են դրուել գրագետի արխիւային ժառանգութիւնից, իրրեւ լրացուցիչ սատարողական փաստեր Ասատուր հրապարակախօսին, քննադատին եւ դիմանկարիչին բնութագրելիս:
4. Նկատի ունենք Հայաստանի Հանրապետութեան Եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանում գտնուող Հրանտ Ասատուրի արխիւային ձեռագիր եւ անտիպ ֆոնտերը:
5. Մասնատրապետ շեշտում է. «Ամէն անկեղծ դիտողութիւն իր օգուտը ունի, նոյնիսկ երբ ցաւ պատճառելու հանգամանք ունենայ, վիրահատ գործիքին պէս որ կը տանջէ բայց կը բուժէ. ուստի քննադատութիւնները, որքան ալ սուր ու խիստ, պէտք չէ վիրատրեմ գնել, բառական է որ անկեղծութեան շեշտը եւ օգտակար ըլլալու ձգտումը գտնես ամոնց մէջ»: Տես՝ *Մասիս*, քիւ 9, Կ. Պոլիս, 23 Փետրուար 1898:
6. Տես՝ «Ըարժապետին Աղջիկը», *Արեւիք*, քիւ 1500, Կ. Պոլիս, 31 Դեկտեմբեր 1888. «Արուեստի աշխարհէն - Վերթը եւ Ֆալստաֆ», *Մասիս*, քիւ 3978, Կ. Պոլիս, 13 Փետրուար 1893. «Յորելեանի մը առքի» [անդրադարձել է արեւմտահայ եւ արեւելահայ վէպերու Պոռչեանի 10ամեայ յորելեանին առքի], *Արեւիք*, քիւ 4009, Կ. Պոլիս, 8 Մայիս 1899:
7. «Ար կեանքէն», *Մասիս*, քիւ 199-200, Կ. Պոլիս, 1892:
8. Տես՝ *Մասիս*, քիւ 3872, Կ. Պոլիս, 1887: Հարկ է նշել, որ այս յօդուածը արձագանգներ ունեցաւ արեւելահայ կեանքում: Թիֆլիսի *Մշակ*ում լոյս տեսաւ «պահանջ գրականութիւնից» յօդուածը (տես՝ *Մշակ*, քիւ 72, Թիֆլիս, 30 Յունիս 1887), որի առիթը Ասատուրի խնդրոյ ասարկայ գրութիւնն էր:
9. Տես՝ *Արեւիք*, քիւ 3900 եւ 3907, Կ. Պոլիս, 5 եւ 7 Յունուար 1899:
10. Տես՝ ԳԱԹ, Թ. Ազատեանի ֆոնտ, բաժին 1, քիւ 9, 13, 14, 15, 16 յաջորդաբար:
11. Տես՝ նոյն, քիւ 137, 138, 139 յաջորդաբար:

12. Տես՝ նոյն, քի 9, 117 էջ:
13. Նոյն, քի 10, 100 թերթ:
14. Նոյն, քի 11, 93 էջ:
15. Նոյն, էջ 53-93:
16. Տես՝ Ա. Պ. Հայրապետեան, *Հրանդ Ասատուր* – կեանքը եւ գործը, Լոս Անճելես, 1979, 238 էջ: Այսուհետեւ՝ Հայրապետեան:
17. Այսպէս՝ իր մեծագրութեան 100րդ էջում նա մի մէջբերում է անում Ասատուրի խնդրոյ առարկայ ուսումնասիրութիւններից, որտեղ բնութագրում է իրապաշտ վէպը, իբրեւ աղբիւր նշելով քի 11 ձեռագրի 85րդ էջը: Իրականում՝ այդտեղ գրագէտն անդրադարձել է Երիվախտեսին: Հայրապետեանի մէջբերումը քի 10 ձեռագիր աշխատութիւնից է: Նոյնն է պարագան նաեւ գրքի 122րդ էջում գետեղուած առաջին եւ երկրորդ յղումներին, որոնք կրկին վէպի մասին են, իսկ իրականում՝ Ասատուրը մեկնաբանում է ողբերգութիւնը: Տես՝ Հայրապետեան, էջ 122, ծանօթ քի 1 եւ 2:
18. Նոյն, էջ 122:
19. Հրանտ Ասատուր, «Բանաստեղծական սեռ», ԳԱԹ, Թ. Ազատեանի ֆոնդ, քաժին 1, քի 11, էջ 1: Յետայսու աշխատութիւնից բերուած բոլոր յղումներն այստեղից են, տեքստին կից փակագծերում ԳԱ համառոտագրութեամբ համապատասխան էջով:
Ի դէպ՝ Ա. Հայրապետեանն իր գրքում այս ուսումնասիրութիւնից երկու մէջբերում է արել եւ դժբախտաբար երկուսն էլ աղաաղում, ոչ ճշգրիտ: Նախ՝ այս անգամ էլ սխալ է նշել յղումին էջերը. 36ի փոխարէն պետք է նշէր 36-37, ապա բերուած հատուածում «բարբերու» բառի փոխարէն կարդացել է «խորբերու», (Տասսոյի *Ազգագրուած Երուսաղէմի* քննութիւնն է), բաց է բողել «մոգութեան հրաշքները» դարձուածից յետոյ մի բառակապակցութիւն: Տես՝ Հայրապետեանի աշխատութեան 123րդ էջի առաջին մէջբերումը: Նոյնը նաեւ երկրորդ յղումի ժամանակ (Բագրատունիի *Հայկ Գիցգագնի* անդրադարձ) «ուր կան» արտայայտութիւնից յետոյ բաց է բողել «նմանաձայնութիւններ» բառը: Տես՝ նոյն, երկրորդ մէջբերում:
20. Ասատուրի ոճի առանձնայատկութիւններն ընթերցողին առարկայական ներկայացնելու պատճառով չենք փոփոխել նաեւ ձեռագրի կետադրութեան իւրայատկութիւններն ու զարտուղութիւնները:
21. Տես՝ *Արեւելեան մամուլ*, Չմիտնիա, 1892, էջ 564-568:
22. Տես՝ *Մասիս*, Կ. Պոլիս 1892, էջ 275-279: Ի դէպ՝ այս յօդուածը Պարոնեանին նուիրուած մի շարք գրութիւնների հետ յետագայում դարձաւ *Գիմաստներնոր* համապատասխան դիմանկարի հենքը:
23. Այս ասպարեզում Ասատուրի գործի կարեւորութիւնը արձանագրում էին նաեւ ժամանակակիցները. «Հրանդ Ասատուր շատ երախտիք ունի մեր նոր աշխարհաբարին վրայ. գրում էր Արփիար Արփիարեանը. – որ վերջին քսան տարուան ժամանակամիջոցին կամաց կամաց բարեշրջուեցաւ ու իր առաջխաղացութիւնը կը շարունակէ: Հրանդ Ասատուր այն սակաւաթիւ գրողներէն է, որոնք կը տքնին – եւ կը յաջողին – ճշգրիտ քերականութեամբ աշխարհաբար գրելու»: Տես՝ Ա. Արփիարեան, «Գրական Յուշեր», *Երկեր*, Երեւան, 1987, էջ 483:
24. Հայրապետեան, էջ 216-217:
25. Ընդգծումն իմն է:
26. Հրանտ Ասատուր, *Աշխարհաբար Մագննագրութեան Պարմութիւն*, ԳԱԹ, Թ. Ազատեանի ֆոնդ, քաժին 1, քի 17, էջ 69: Յետայսու աշխատութիւնից բերուած բոլոր յղումները այստեղից են՝ փակագծերում ԱՄՊ համառոտագրութեամբ եւ համապատասխան էջով:

27. 1904 րուականին Ասատուրը տպագրեց «Մոռցում բանաստեղծ մը՝ Պետրոս Եպիսկոպոս Ղափանցի» խորագրում յօդուածը: Տես՝ *Արեւիկեան մամուլ*, Չմիտնիս, 1904, էջ 16-20: Այս յօդուածը *Պապմութեան* մի շարք հատումների եւ Ղափանցուն նուիրում բաժնի խմբագրում, խոսացրած տարբերակն է ըստ էութեան:
28. *Աշխարհաբար Մաքենագրութեան Պապմութեան* բովանդակութեան մանրամասն նկարագրութիւնը տես սոյն ուսումնասիրութեան առաջին յաւելումում:
29. Տես՝ Թեոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 51-63:
30. Գ. Չօիրապ, «Հրանդ Ասատուր», *Երկեր*, հտ. I, Երեւան, 1962, էջ 148:
31. Մատնանշած բնութագրական ներյատուկ է աշխատութեան մէջ ընդգրկուած տառացիօրէն բոլոր հեղինակներին եւ թեմաներին: Ընթերցողին համեմատաբար ամբողջական պատկերացում տալու համար սոյն գրութեանը կցել ենք *Պապմութեան* «Անդրեաս Փափագեան» եւ «Նուկաս Պալտազարեան եւ Իզմիրի *Արշալոյսը*» հատումները: Տես՝ երկրորդ եւ երրորդ յաւելումները:
32. Համապատկեր, Ե., էջ 460:
33. Այս նպատակով, իբրեւ հիմնգերոյթ յաւելում, այս ուսումնասիրութեան կցել ենք *Պապմութեան* «Մեսրոպ Նուպարեան» բաժինը:
34. Համապատկեր, Ե., էջ 467:
35. Տես՝ *Ընդունելութիւն Ընծայի Թ. Կրկրիկեանէ*, Փարիզ, 1856, 14 էջ: Արամեանին նուիրում բաժինն ամբողջութեամբ կցել ենք սոյն գրութեանը: Տես՝ Զորրորդ Յաւելում:
36. Չեռագրին մէջ անընթեռնելի բառ:
37. Բուն վերնագիրն է «Իմ մանկական յիշատակներս»:
38. Նուպարեանի ֆրանսահայ բառագիրը կը կրէ *Բառարան Յրաններէն-Հայերէն Աշխարհիկ* խորագիրը: Ունի նաեւ *Սոչեոն Բառարան Յրաններէն-Հայ Աշխարհիկ* (1911) եւ *Գրական Բառարան Յրաններէն-Հայերէն* (1928) գործերը:
39. Չեռագրի մէջ անընթեռնելի բառ:

Գ. Յ.

HRANT ASSADOUR
THEORIST AND HISTORIAN
OF THE ARMENIAN LITERATURE
(Summary)

GRIGOR HAKOBIAN

Though Hrant Assadour, the renowned Armenian writer, grammarian, literary essayist, and publicist is quite well known to his contemporaries and to some of the later generations, great is the number of those who in fact have no idea of the real greatness of the man he was in the late nineteenth and early twentieth centuries. Born in 1862 he died in 1928. Besides being a famous jurist and professor of law and jurisprudence in the Ottoman Empire, he was also the first historian of the Armenian literature. Yet, in spite of this fact, he was never appreciated as such, because few of his contemporaries and of those of later generations knew of the existence of the unpublished manuscript which he called *History of Modern Armenian Literature*. This latter manuscript and many other unpublished material are now deposited at the Archives of the Yeghishe Charentz Museum of Literature and Art.

After presenting a general survey of Assadour's life and work, the article published here makes an appraisal at length of the different terminology used in the history of literature as given and analyzed by Assadour, of these the great essayist of Armenian literature discusses what *poetry*, *prose* and *drama* are, and then proceeds to the discussion of the subdivision of these three major categories of literature.

Thus, just to mention a few of the offshoots of poetry, Assadour analyzes and presents what the *orhnerg* (canticle), *geghon* (ballad), *yeghererg* (elegy), *yerg* (song), *sharakan* (hymn), *gandz* (canzone), *meghedi* (melisma), *ketsort* (anthem, coda), *du-tsaznergoutioun* (epic) are.

After discussing the *Portraits*, another manuscript of Assadour, of which certain sections are published in the periodicals of the time, Hakobian delves deep into the analysis of the unpublished manuscript of *History of Modern Armenian Literature*, makes a minute and critical presentation of its content, and evaluates the work as such. According to Hakobian's findings, the *History* is divided into four major sections. Of these the author of the article discusses the second (first prose and poetry expressions in the Armenian vernacular), the third (dialects of the Armenian language), and the fourth (secular literature of Western Armenians) sections, the last being divided into two major

parts; the pre-1846 and post-1846; of which the latter discusses and presents the Armenian writers and men of letter of Constantinople.

Assadour's *History* comprises of 125 distinct chapters of which 117 are dedicated to the presentation of writers, poets, men of letter, editors, and publishers and cover a period of about five centuries. At the end of the article Hakobian hurries to attach a number of annexes. After giving the table of contents of the *History*, Hakobian presents a bunch of essays from the content of Assadour's manuscript, these latter bear on the life and work of Andreas Papazian (b. 1806) who played a great role in the vernacular translation of the Bible, Ghoukas Paltazarian (b. 1810) and the *Arshalouys* bi-monthly of Smyrna, Janik Aramian (b. 1820), the Armenian writer, editor and publisher, and Mesrop Nouparian (b. 1812), the Armenian linguist and lexicographer, whose various French-Armenian and Armenian-French dictionaries not only helped create new Armenian words and terms but also are in use even at the present as a fundamental source of authority.

The article presented here is a rightful homage to the great man of letters, grammarian, biographer, publicist, editor, writer and the historian of Armenian literature Hrant Assadour was.